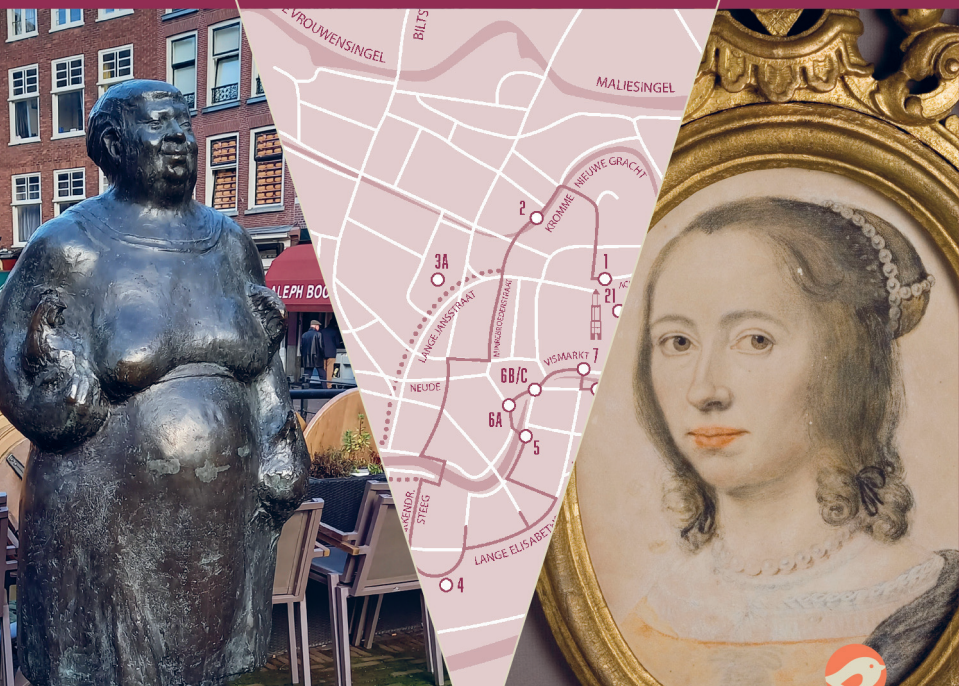

CULTUURHISTORISCHE WANDELGIDS

VROUWEN VAN UTRECHT

JUDITH SCHUIL

Anna Maria van Schuurman
Belle van Zuylen
Anne Frank
nijntje
Trijn van Leemput
Heksen
Visverkoopsters en Marktvrouw
tje
Zuster Bertken
Arnoldina Taming
Truus van Lier
Ina Boudier-Bakker
Maria Duyst van Voorhout
Maria van Pallaes
Agnes van Leeuwenbergh
Dirkje Kuik
Catharina Van Rennes
Catharina Van Alexandrië
Grada Wensing, alias Gerritje Tintelton
Johanna Westerdijk
Jacoba Hol
Cornelia Vogel
Malgosia Fiebig

Vrouwen hebben eeuwenlang een veelzijdige en belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de stad Utrecht. Op religieus gebied, in de handel, in dienstbare beroepen, als wetenschapper, als schrijver of als kunstenaar.

In deze cultuurhistorische wandelgids neemt stadsgids Judith Schuil de lezer mee in de voetsporen van Belle van Zuylen, Anna Maria van Schuurman, Ina Boudier-Bakker, kluizenaar zuster Bertken, verzetsstrijder Truus van Lier en vele andere bekende en minder bekende Utrechters. Bovendien lopen we langs beelden van vrouwelijke kunstenaars, sporen van hekserij en van de Spaanse overheersing in de stad, en natuurlijk het Utrechtse icoon nijtje.

In levendige en kleurrijke beschrijvingen komt de stad Utrecht en de grote rol die vrouwen er hebben gespeeld tot leven.

www.uitgeverijlorlando.nl

Judith Schuil studeerde af aan de Rijksuniversiteit in Leiden in de Sociologie der Niet-Westense Volken. Fotografie, Stadssociologie en Vrouwenstudies waren onderdeel van de opleiding. Na werkzaamheden aan de universiteit volgde zij een timmeropleiding. De combinatie van hoofd- en handwerk bevalt haar het best. Vanuit veelzijdige interesses en vaardigheden heeft zij zich op verschillende werkgebieden ontwikkeld. Een daarvan is het schrijven voor organisaties, bedrijven en particulieren.

Uit haar werk als zelfstandig gids in de stad Utrecht komt *Vrouwen van Utrecht*, een cultuurhistorische wandelgids, voort. *Vrouwen van Utrecht* omdat niet alleen beroemde of bekende vrouwen van belang zijn voor de ontwikkeling van de stad, maar alle vrouwen.

VROUWEN
VAN
UTRECHT

Venzetsmonument,
Corinne Franzén-Heslenfeld

CULTUURHISTORISCHE WANDELGIDS

VROUWEN
VAN
UTRECHT

JUDITH SCHUIL

uitgeverij
ORLANDO

INHOUD

Inleiding	6
1 ANNA MARIA VAN SCHURMAN Geleerde	8
2 BELLE VAN ZUYLEN Intellectueel en schrijfster	16
3 DRIE BEELDEN Anne Frank nijntje Trijn van Leemput	22
4 TRIJN VAN LEEMPUT Moedige	30
5 HEKSEN Onschuldig veroordeelden	36
6 DRIE BEZIENSWAARDIGHEDEN Kariatiden Meisje op draaimolenpaard Gedenksteen 100 jaar Algemeen Kiesrecht	44
7 VISVERKOOPSTERS EN MARKTVROUWTJE	50
8 ZUSTER BERTKEN Non, kluizenares	54
9 ARNOLDINA TAMELING Winkeljuffrouw	64
10 TRUUS VAN LIER Verzetsstrijder	70
11 INA BOUDIER-BAKKER Schrijfster	72
INTERMEZZO	76
12 NIJNTJE Kindervriend	78
13 DRIE WELDOENSTERS Maria Duyst van Voorhout Maria van Pallaes Agnes van Leeuwenbergh	80
14 BEELDEN VAN VROUWELIJKE KUNSTENAARS	90

Johanna Westerdijk

Maria Duyst van Voorhout

15 HUISHOUDSCHOOL EN NVVH-VROUWENNET	94
16 DIRKJE KUIK Kunstenaress	100
17 CATHARINA VAN RENNES Zangpedagoge, componiste, dirigente	104
18 DE HEILIGE CATHARINA VAN ALEXANDRIË Martelares	108
19 GRADA WENSING, ALIAS GERRITJE TINTELTON Bordeelhoudster	112
20 DRIE GELEERDE VROUWEN IN DE SENAATZAAL Johanna Westerdijk Jacoba Hol Cornelia de Vogel	116
21 VERZETSMONUMENT	124
22 MALGOSIA FIEBIG Beiaardienster	126
Noten	132
Illustraties en copyrights	140
Verantwoording	141
Dankwoord	142

INLEIDING

Deze gids beschrijft het leven van een groot aantal vrouwen in de stad Utrecht van de vijftiende eeuw tot heden. De vrouwen in deze gids zijn uitgekozen op grond van de rol die zij hebben gespeeld in de stad, vanwege hun bekendheid, of juist om ze in de schijnwerpers te plaatsen, om hun inzet, vaardigheden en moed, hun kennis en hun bijdrage aan de maatschappij waarin ze leefden. Sommigen komen uitgebreid aan bod; anderen wat beperkter. Het is nu eenmaal zo dat over de een meer te vertellen valt dan over de ander. Zuster Bertken bijvoorbeeld liet zich volgens de overlevering inkluizen (opsluiten) om boete te doen voor de zonden van haar vader. Bij die reden had ik echter zo mijn vragen en bedenkingen en ik dook in de geschiedenis, waarop er een ander verhaal naar boven kwam.

Er zijn natuurlijk veel meer vrouwen die in aanmerking komen om in een gids als deze te staan. Denk bijvoorbeeld aan Petronella Moens (1762-1843), een schrijfster met een groot oeuvre en netwerk die zich uitsprak tegen de slavenhandel. Omdat zij reeds uitgebreid beschreven wordt in onder andere de *Wandelgids sporen van slavernij in Utrecht* verwijs ik naar dat boek.

Een andere Utrechtse coryfee die niet in deze gids wordt besproken is Joke Smit (1933-1981), geboren in Utrecht en icoon van de vrouwenbeweging in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Haar teksten en haar 'onvrede' uit 1967, die de tweede feministische golf inluidde, zijn nog steeds actueel. Jonge vrouwen lezen haar weer en voelen zich aangesproken. Op het naar haar vernoemde 'plein' in Utrecht heeft zij echter nooit gewoond. Bovendien ligt het uit de route en valt er behalve een aantal nieuwbouwwoningen en geparkeerde auto's weinig te zien. Geïnteresseerden kunnen op internet veel over haar te weten komen.

De wandelroute in deze gids is niet chronologisch opgebouwd, en als het soms wel zo is, is dat toeval. Meestal loopt ze kriskras door de tijd. Je kunt de route natuurlijk wel zelf chronologisch maken door van 5 via 7, 8, 4, 1 en 2 naar 9 te gaan bijvoorbeeld,

of de drie weldoeners (hoofdstuk 13) in omgekeerde volgorde te lopen. Het kan een leuke puzzel zijn.

Deze wandeling is in één keer of in meerdere etappes te lopen (of te fietsen natuurlijk). De gemarkeerde route op het kaartje is een suggestie; je kunt er – uiteraard – van afwijken. Ik wil je juist aanraden dat te doen en zelf op onderzoek uit te gaan. De oude (binnen)stad van Utrecht is niet moeilijk te doorgronden: twee grachten die vrijwel evenwijdig lopen, met de hoogste toren van Nederland in het centrum: een mooi oriëntatiepunt. Verdwalen kan dus niet, zolang je maar binnen de singels blijft. De plattegrond biedt in elk geval houvast.

Laat je niet van de wijs brengen. Een stad verandert voortdurend. Winkels komen en gaan, straten worden opengebrouwen en weer dichtgegooid, gebouwen gaan over in andere handen, hotels en restaurantjes verrijzen als paddenstoelen uit de grond. Soms gaat dat snel.

Een paar voorbeelden: de Passementerie, die prachtige winkel op de Lijnmarkt, sluit in het voorjaar van 2022 haar deuren; warenhuis V&D, waarnaar verwezen wordt (en dat de meeste inwoners van Utrecht nog wel kennen), bestaat inmiddels niet meer; het nijntje museum wordt uitgebreid en Museum Catharijneconvent gaat verbouwd worden, wat van invloed kan zijn op de looproute. Dus als je denkt: dit klopt niet, dan weet je waar dat aan kan liggen.

Ik hoop dat je plezier beleeft aan deze wandelgids en op een mooie dag (ook een regenachtige of een koude dag kan mooi zijn) Utrecht en haar vroegere bewoners beter leert kennen.

Last but not least, Utrecht heeft sinds november 2019 weer een vrouwelijke burgemeester. De derde al. Na Vos en Brouwer, Dijkzma. Sharon Dijkzma.

Utrecht, een vrouwenstad bij uitstek dus.

1 ANNA MARIA
VAN SCHUURMAN
(1607-1678)
GELEERDE

Achter de Dom 6-8

Als je achter de Domkerk¹ staat en je ziet de steunberen van het koor, bedenk dan dat in de zeventiende eeuw mensen van heinde en verre hiernaartoe kwamen om te zien waar die beroemde vrouw toch woonde. Anna Maria van Schuurman² was de eerste vrouw in Nederland en Europa die aan de universiteit studeerde, hoewel dat officieel voor vrouwen nog verboden was. Behalve geleerde, onderlegd in de theologie en filosofie, was zij ook kunstenaars en kende zij vooraanstaande personen tot ver over de landsgrenzen. Koninginnen kwamen bij haar langs, belden aan en Anna Maria deed open. Ze was een tijdgenoot van Cats, Huygens, Descartes, Rivet, wier namen wij meestal wel kennen en met wie zij persoonlijk contact had.

Vanwege haar levensstijl is Anna Maria van Schuurman als het ware uit de geschiedenis geschreven en hebben de meesten van ons tijdens geschiedenislessen op school nooit iets over haar gehoord. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw wordt zij echter, vooral in wetenschappelijke kring, herontdekt.

Als zesjarige vlucht Anna Maria, samen met haar twee broertjes en ouders in 1613 van Duitsland naar de jonge Republiek der

Anna Maria van Schuurman, zelfportret 1633. Gravure.
Tekst: Geen trots, of ijdelheid bracht me ertoe / Mijn gelaats-
trekken te graveren in eeuwig koper: / Maar daar mijn onge-
oefende stift beter werk nog niet aankan / Zal ik de eerste
keer niet iets belangrijkers proberen.

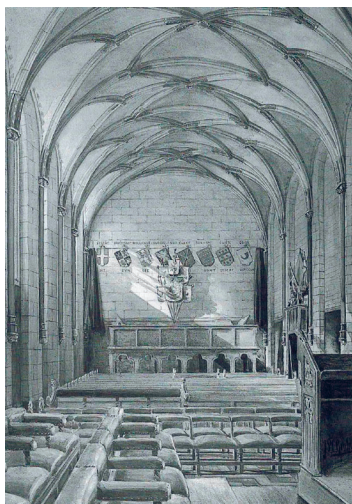
Verenigde Nederlanden. Zo ontkomen ze aan de Inquisitie: de Noordelijke Nederlanden waren inmiddels protestants, terwijl in Keulen de brandstapels nog rookten. Het was een boeiende maar ook verwarrende tijd. Niet lang daarvoor was ontdekt dat niet de zon rond de aarde, maar de aarde rond de zon draait. Een gegeven dat haast niet te bevatten was, dat het denken op zijn grondvesten deed wankelen, evenals de sociale hiërarchie van de christelijke cultuur. God liet immers in het Bijbelboek Jozua de zon stilstaan, wat hiermee in tegenspraak was. Deze ontdekking veroorzaakte veel ongemak, verzet en strijd, en stimuleerde het onderzoek naar de kosmos. Het was kortom een tijd van grote veranderingen.

Het was ook de tijd waarin bepaald werd wie het voor het zeggen kreeg binnen de (nieuwe) Kerk: degenen die geloofden in liefde en vergeving, de voorstanders van boete en straf, of toch de meer mystiek georiënteerden? Het was de tijd van huispredikers en conventikels³ en van het vertalen van de Bijbel in de volkstaal. Men wilde weten wat er eigenlijk in de Bijbel stond, wat de oorspronkelijke tekst en de juiste vertaling was. Hebreeuws werd als 'oertaal' van de Bijbel beschouwd en de oosterse talen zijn met het Hebreeuws verwant. Vandaar dat aan Europese en ook aan Nederlandse universiteiten deze studies bloeiden.

In Utrecht geeft vader Van Schuurman de broertjes van Anna Maria Latijnse les. Het valt hem op dat als een van hen een fout maakt, Anna Maria, die geen les krijgt, wel het goede antwoord weet.

Gijsbert Voet (Latijnse naam: Gisbertus Voetius) woont bij de familie Van Schuurman om de hoek en is onder de indruk van

Anna Maria's begaafdheid. Zij krijgt privé-lessen bij hem thuis en wordt zijn muze. Voetius is theoloog, geeft les aan de Latijnse School (de voorloper van de universiteit), en staat toe dat zij colleges volgt in de zaal vanachter een gordijn. Wanneer de Utrechtse universiteit in 1636 officieel wordt gesticht vraagt professor Gisbertus Voetius aan Anna Maria een lofdicht te schrijven. De universitaire voertaal is Latijn en vrijwel niemand beheerst die taal zo goed als zij. Anna Maria voldoet aan het verzoek en zegt aan het eind: 'Maar, vraag je misschien, wat heb je op je hart? Wel,

De grote kapittelzaal van de Domkerk te Utrecht, ingericht als groot auditorium (aula), vanuit het oosten. Grolman, J.P.C., tekenaar, ca. 1899.

vrouwen worden niet tot de universiteit toegelaten,' waarna zij nadrukkelijk opmerkt dat wetenschap en vorming toch voor allen bedoeld zijn. Het lofdicht wordt gepubliceerd in toonaangevende Europese kranten en Anna Maria van Schuurman is één klap internationaal bekend.

In de loop der jaren leert zij Nederlands, Frans, Duits, Engels, Italiaans, Grieks, Latijn, Hebreeuws, Syrisch, Samaritaans, Chaldeeus (Anamees), Arabisch, Perzisch en Turks in woord en geschrift. Van het Ethio-

pisch maakt zij het alfabet en ze zet daarmee de universiteit van Utrecht op een hoger plan dan die van Leiden. Behalve van talen heeft Anna Maria van Schuurman een uitgebreide kennis van geschiedenis, aardrijkskunde, botanie, geneeskunde, filosofie, poëzie en vooral theologie. Als zij in de huidige tijd had geleefd was zij hoogstwaarschijnlijk professor in de theologie geworden.

Ook in artistiek opzicht is Anna Maria van Schuurman zeer begaafd: ze kan marmer en ivoor bewerken, kalligraferen, (glas) graveren, tekenen, schilderen, houtsnijden en in was boetseren. In 1643 wordt zij als schilderes, beeldhouwster en graveerster ingeschreven bij het Utrechtse Sint-Lucasgilde. Het is het gilde voor de kunstambachtslieden – professionals dus – als schilders, plateelbakkers, glasschilders, boekdrukkers, borduurders en wevers. Veel ambachten konden, bij overlijden van een man, overgenomen worden door de echtgenote, maar voor bijvoorbeeld kunstschilders was dat onmogelijk. In die beroeps-groep waren vrouwen dan ook uiterst zeldzaam.

Bovendien verstaat Anna Maria de knipselkunst en kan zij

Zelfportret Anna Maria van Schuurman, in pastelknijt, 1640. Zij was een van de eersten die met dit materiaal werkte.

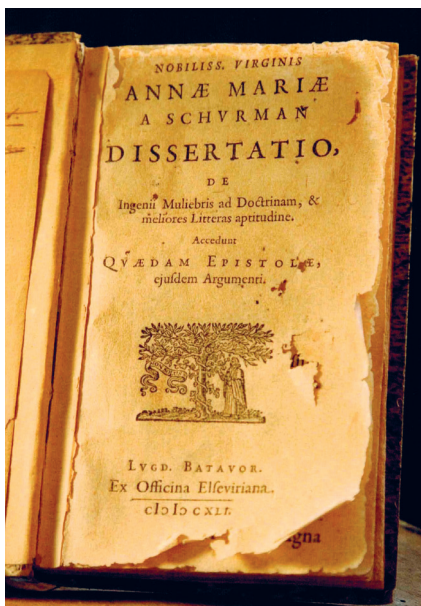

borduren. Zij heeft een mooie stem en bespeelt de luit, de cimbaal en de viool. Zij is wat wij tegenwoordig hoogbegaafd noemen.

Beoefening van wetenschap is geen kleinigheid, aldus Van Schuurman. Om dat te kunnen is het als vrouw beter ongehuwd te zijn en minstens twee huishoudsters of dienstboden te hebben. Vrijgezel is zij haar hele leven dan ook gebleven, mede, of juist omdat, haar vader haar op zijn sterfbed liet beloven nooit te trouwen – zij was toen vijftien jaar oud. Waarom zou een vader zoiets van zijn jonge dochter vragen? Deed hij dit om te voorkomen dat zij haar talenten in een huwelijk zou verspillen?

Hoewel zij in haar *Verhandeling* aantoont, volgens de dan geldende wetenschappelijke regels, dat vrouwen geschikt zijn voor de beoefening van wetenschap,⁴ duurt het nog tweehonderdvijftig jaar voordat vrouwen officieel tot de universiteit worden toegelaten.

Uitgesproken opvattingen heeft Van Schuurman over de manier waarop wetenschap in de zeventiende eeuw bedreven wordt. Namelijk door middel van dispuut: iemand poneert een stelling, een ander dient hem van repliek. Het kon er heftig aan toe gaan, zo heftig dat het universiteitsbestuur het stadsbestuur uiteindelijk vraagt een deel van de kathedraal met traliewerk te beschermen, opdat de spreker zijn stelling kan verdedigen zonder aangevallen te worden. Deze manier van wetenschapsbeoefening, die ook tegenwoordig nog deel uitmaakt van het wetenschappelijk onderwijs, vindt Anna Maria van Schuurman onzinnig; het dient alleen voor eigen eer en glorie, en sluit bovendien, door gebruikmaking van jargon, oftewel vaktaal, velen uit van de discussie. Zinnige wetenschap heeft volgens haar vooral te maken met 'het zoeken naar de waarheid, vanuit een houding van eerbied en respect, en het toegankelijk maken van die waarheid voor iedereen'.⁵

Dissertatio, titelblad, 1641.

Van Schuurman volgt haar roeping, haar waarheid. Het doel van al haar studies is niet om bekend, beroemd of rijk te worden – zij streeft juist naar eenvoud – maar om zichzelf zoveel mogelijk te ontplooien, om zo, van binnenuit, haar kennis van en liefde tot God te vergroten. Met God bedoelt zij niet de god van Kerk en Staat, maar de god in alles ('Hij is inwendig tegenwoordig in alle dingen',⁶ ongeveer zoals Spi-

noza dat enige tijd later ook zou omschrijven.

In 1637 – Anna Maria is dan dertig jaar – overlijdt ook haar moeder. De armenzorg van haar moeder neemt zij over en zij gaat, samen met haar broer, twee tantes verzorgen. Terwijl zij blijft schrijven en onderzoeken, doet zij dit ongeveer twintig jaar lang. Anna Maria ziet de armoede en vindt dat de Kerk slecht voor haar leden zorgt. Haar relatie met de gereformeerde gemeente bekoelt. Oorspronkelijk volgeling van Voetius wordt zij aanhanger van Lodenstein, de grondlegger van een meer mystieke, op innerlijk leven gerichte stroming, en weer later van Labadie.

Jean de Labadie is een charismatisch prediker die langs alle grote steden reist, uitstekend kan preken en overvolle zalen trekt, hoe lang zijn diensten, van soms drie à vier uur, ook duren. Anna Maria wordt een trouwe volgeling van deze, vanuit het katholicisme bekeerde, Zwitsersse predikant. Hij roept de mensen

op te leven zoals de eerste christenen, in eenvoud. In 1669 komt ook hij in conflict met de gereformeerde Kerk. Dan verkoopt Van Schuurman haar huis en verlaat Utrecht definitief om zich bij het labadistische 'huisgezin', een soort religieuze commune, te voegen. Anna Maria wordt niet anti-intellectueel en breekt ook niet met de wetenschap; ze keurt slechts het misbruik en de ijdelheid van de wetenschap af. Met andere woorden: zij verfoeit de 'pure afgoderij van geleerdheid'. Gisbertus Voetius is woedend en vanaf dan vallen in plaats van lofuitingen en eerbetoon, beschimpingen en laster haar ten deel. Er volgt een effectieve hetze.

De manier waarop de labadisten leven: mannen en vrouwen ongehuwd onder één dak en in gemeenschap van goederen – we spreken hier over de zeventiende eeuw –, wordt niet getolereerd. De gemeenschap moet steeds verhuizen en komt via Duitsland en Denemarken uiteindelijk in Wiewerd, in Friesland terecht. Daar schrijft zij haar laatste boek getiteld: *Eucleria*⁷, wat betekent: 'Ik heb het beste deel genomen' en waarin zij haar keuze om haar persoonlijk geloof niet alleen te belijden maar ook te leven, verdedigt.

De grootste zonde, volgens Anna Maria van Schuurman?
Niet zelf te denken.

Ter herinnering aan deze eerste studente schonk het Utrechts Klokkenuidershuis de universiteit bij haar vijfenzeventigste lustrum in 2011 een luidklok die de naam Anna Maria kreeg. De klok hangt in het torentje van het Academiegebouw op het Domplein en wordt geluid tijdens voor de universiteit bijzondere momenten zoals de verjaardag (dies natalis) van de universiteit op 26 maart, de opening van het academisch jaar en de verlening van eredoctoraten. Ook wordt ze 's middags geluid bij de kranslegging door de universiteit op het Domplein op 4 mei.

➤ Vanaf hier ga je de Voetiusstraat (aan de linkerhand) in, daar rechtsaf en rechtdoor en via het Pieterskerkhof en de Pieterstraat (wederom aan de linkerhand) naar de Kromme Nieuwegracht. Daar linksaf naar huisnummer 3-5: Belle van Zuylen.